

УДК 32.019

Розвиток регіональної складової ефективного соціального управління

Володимир Шедяков,
доктор соціологічних наук,
провідний науковий співробітник
Інституту європейських досліджень
НАН України

У статті розглядаються різні погляди на регіональну політику відповідно до геоглобального транзиту. Проблему необхідності активізації використання регіональних традицій та звичаїв розглянуто спеціально.

Ключові слова: *регіон, регіональна політика, регіональні традиції.*

The article examines the attitudes and perceptions of different regional policy accompanying the geoglobal transition. Special focus is put on the problem of regional traditions.

Keywords: *region, regional policy, regional traditions.*

Початок нового тисячоліття з його гострою міжрегіональною конфліктністю, розмиванням національного суверенітету з боку глобалізації та регіоналізації на новому рівні повертає дослідників до аналізу можливості практичного і теоретичного вирішення ряду класичних питань стосовно розвитку цивілізацій. З'являються нові характеристики структури світоупорядкованості та механізми лобювання територіями своїх інтересів. Та одночасно саме тенденції регіоналізації можуть відкрити як додаткові механізми інтеграції, так і залучення нових продуктивних ресурсів. У цьому контексті і саме поняття розвитку макрорегіонів цивілізаційно-культурних світів потребує оновлення: окрім стабільного і збалансованого зростання, воно має орієнтуватися на такі етичні цінності, як солідарність, свобода вибору, терпимість. При цьому жодна система цінностей в епоху постмодерну вже не може розглядатися як єдино можлива для людства. Отже йдеться вже не

тільки про політичні умови реалізації свободи, але й про глобальні її перспективи, пов'язані з домінантою терпимості та багатокладності. Коли немає стабільної зовнішньої опори у вигляді загальної ідеології, єдиної культури, стереотипної науки, тоді необхідно визнавати право на існування несхожого, особливого і незвичайного.

Постмодерністські підходи до організації інформаційної взаємодії взагалі не перекреслюють, а актуалізують потенціал модерну. Але, разом з цим, вони відкривають і нові можливості, пов'язані з активнішим використанням традицій і звичаїв, колективних відносин і взаємодій, неформальних комунікацій і соціальних мереж, потенціалом гнучких режимів, збагачення діяльності, групової організації, корпоративної культури та впровадження проектно-матричного управління, нарешті - з синтезом елементів керованості, самокерованості та некерованості. Природно, в різних макрорегіонах цивілізаційних світів домінують різні риси модерну, часто лідери мають можливості переміщувати свої проблеми на периферію. Однак сьогодні усі народи є частинами глобального соціального надорганізму; ресурси глобалізації не дозволяють відгородитися від загальносвітових тенденцій в національних „квартирах” та консервувати уявлення щодо бажаної ситуації, відшукувати майбутнє засобами минулого. Безумовно, постмодерн містить вкрай серйозну загрозу нераціональної втрати творчих сил та потенціалу народу, але він може стати й ренесансом багаторівневого розвитку.

Ще в останні десятиріччя ХХ століття здійснювався аналіз світового (зокрема, європейського – „Мондрагонської групи кооперативів” у країні басків, „Третій Італії”, специфіки ФРН, Франції тощо в реалізації схем Д. Рікардо, Е. Хекшера – Б. Оліна, С. Льоша, Й. Тюнена) та вітчизняного (насамперед, при раднаргоспах) досвіду регіонального управління та проводилися плідне вивчення можливостей регіонального розміщення, концентрації та розподілу функцій, повноважень, ресурсної бази відповідно до природного, соціокультурного, економічного розташування, а не формальних адміністративних рубежів – як для великих територій (наприклад, проекти розвитку Північно-Західного економічного району СРСР, „Велика Волга”, „Слобожанщина”, „Сіверський Донець”, „Урал”), так і в окремих містах. Розпад СРСР (як раніше і Російської імперії) надав чергового поштовху спробам зберегти лад та забезпечити стабілізацію хоча б на окремих територіях – і, відповідно, практичним та теоретичним розробкам у сфері регіоналізації. Зрештою на сьогодні у вітчизняній науці багаторічний досвід продуктивного дослідження регіональної проблематики пов'язаний, насамперед, з прізвищами В. Симоненка, В. Дергачова, О. Ковальова, А. Трофімова, В. Фінагіна, В. Чужикова та М. Долішнього. Причому, вчені і практики, що згуртувалися навколо українських журналів „Регіон: проблеми та перспективи”, „Медіаполіс”, „Вибір”, „Інтеграція ХХІ”, „Бизнес Информ”, „Акционерное дело” забезпечили колись спеціальний розгляд саме регіонального виміру

можливостей трансформації цивілізаційного простору. За кордоном добре відомі праці представників наукових шкіл Л. Вальраса, М. Портера, П. Нійкемпа, М. Кітінга, Я. Гордона, М. Сторпера, В. Солета; не обійшли увагою питання взаємодії регіонів і держав Дж. Курт та Ф. Фукуяма.

Водночас регіональний аспект трансформації інформаційного простору зберігає риси слабо вивченого, хоча й вкрай важливого для післякризових сценаріїв розвитку. Відповідно, його аналіз – завдання нашої статті.

Закономірно, таким чином, що останніми роками значно зріс інтерес до ролі в освоєнні інформаційного простору таких територіальних утворень, як регіони. Це примушує задуматися над тим, яка природа регіону взагалі, як він виникає і еволюціонує та чи можна регулювати (і як) рух регіону в процесі регіоналізації інформаційного простору. Однак при активному впровадженні в наукові традиції таких термінів, як „регіон”, „регіоналізація”, „регіональна політика”, „регіональна культура” тощо, вколо „регіонального” іноді потрапляє все, що пов’язане з конкретним географічним і соціально-економічно організованим простором. При цьому, по-перше, під регіоном часто мають на увазі якусь частину народногосподарського комплексу з його ландшафтом, кліматом, корисними копалинами, а також з специфічною виробничою спеціалізацією, яка, у свою чергу, залежить від щільності населення, характеру поселень, традиційних занять, засобів повідомлення і взаємодії (взаємовплив) з іншими регіонами, а це значно залежить і від національного складу регіону, і від міграційних процесів, структури, характеру відтворення населення і навіть від віросповідання і типу сім’ї тощо. Причому, за гамбурзьким рахунком, головне в такому підході — дати чіткий опис (аналіз і синтез) компонент, на основі чого можна в ході дослідження виробити прогноз розвитку типу і характеру виробництва, професійної структури, зайнятості населення і рівня його життя. По-друге, нерідко під поняттям „регіон” мають на увазі якусь адміністративно-політичну одиницю. Часто в цьому значенні термін вживається як синонім терміна „район”. Наприклад, ще у Великій радянській енциклопедії 1986 року видання дається таке його тлумачення: „Регіон: 1) те ж, що район...; 2) територія (акваторія), часто дуже значна за своїми розмірами, не обов’язково є таксономічною одиницею в будь-якій системі територіального розчленування” [1]. Але навряд чи з таким трактуванням можна цілком погодитися. „Район” походить від грецького слова „промінь” і позначає географічну одиницю, а „регіон” – від латинського „правлю”. Важливо розглядати і певну єдність ціннісних координат світосприйняття населенням, і відповідну культурно-історичне та соціально-економічне „забарвлення” інформаційного простору [2 – 8].

Явище регіоналізації припускає наявність таких передумов: безперервність олюдненого простору; розвиток соціально-виробничої інфраструктури, що є наслідком нестійкості (режим із загостренням). Це питання потребує розробки уявлень про характерний соціум і характерний соціально-виробничий простір; досить висока щільність населення, можливість його міграції і високий природний приріст; концентрація

сировинних ресурсів, що або має природне походження, або виникає в процесі формування замкнутого виробничо-споживчого циклу.

Основою виникнення територіальності є найбільша ефективність функціонування і структурного насичення підсистеми, що забезпечує стійкість. Отже, територіальне середовище нині включає різні „кліки” – підсистеми, складові яких взаємодіють сильніше, ніж з іншими членами спільноти. Відповідно, особливо інформативним є аналіз перетинів мереж і статусних якостей територій, що мають структурно еквівалентні позиції. Так з’являється можливість ідентифікувати блоки (статуси, позиції) і відносини між ними, а отже й соціальну структуру спільноти, формалізувати на цій основі уявлення про статуси і ролі (динамічні характеристики статусів). Багато аспектів трансформацій необхідно аналізувати саме з позицій і комунікацій, і атрибутів. Структурна природа спільноти не заперечує можливості атрибутивного вивчення: саме відносна стійкість структури задає стабільність атрибутивних рис. Зрозуміло, при цьому потрібно враховувати традиції, що склалися в регіоні, стереотипи дій, забобони, історичну пам’ять. Це дозволить забезпечити розгляд соціальної форми як детермінанти субстанції політико-економічного процесу, котрі існують в єдності мереж, минулих і майбутніх відносин. Структурне положення в мережі відносин може бути критерієм вибору: структура – це інваріантний спосіб фіксації зв’язків (що формалізується, наприклад, математичним графом). Для розмежування функціонально-атрибутивних і системно-цілісних властивостей трудових відносин слід корелювати атрибутивне і структурне бачення об’єкта. Отже, саме територіальна спільнота як ціле є суб’єктом відбору варіантів та оцінки поведінки.

На відміну від індивідуалістичних підходів, структурна позиція, статус (який є набором структурних позицій) і відповідні їм ролі мимоволі виділяються аналітиками відповідно до регіональних схильностей, а проявляються об’єктивним результатом покрокового абстрагування систем конкретних відносин.

Організація соціального та індивідуального діалогу у світових відносинах має передбачати, що специфіка культурно-історичного ландшафту виливається в різноманітність культурних світів постмодерну. Сенсаційне колись книга Р. Хернштейна і Ч. Мюррея „Дзвіниця крива” (The Bell Curve) розвінчала ідею рівності як окремих людей, так і народів, продемонструвала різнофакторність та вибірковість інформаційного впливу різних культур, співвідношення ірраціональних та раціональних чинників сприйняття і вибору [9]. Науковий аналіз свідчить: ієрархії здібностей і бажань, показники та IQ стабільно різні для індивідів і народів, вони передаються генетично й культурно, визначають риси і еліти, і народу. Ці відмінності закріплювалися формами мов більш „чоловічих” чи „жіночих”. Звідси й різниця ефективності технологій впливу на різні культури. Але хоча неможливо, або майже неможливо, перенести

соціокультурне середовище, проте інтернаціоналізація виробництва та глобалізація соціального життя породжують аналогічні процеси і у сфері територіального менеджменту.

Некласична модернізація передбачає як зміни у послідовності, темпах, формах, методах перетворень та підвищення ролі як духовно-інформаційної складової розвитку, так і технологій соціального управління, створюючи водночас такі чинники прискорення змін, як можливості рефлексивного втручання та асиметричних дій. Взагалі нові горизонти розвитку відкриваються державам, де суспільний устрій максимально сприяє реалізації творчого потенціалу громадян. Суспільство і держава постмодерну мають передбачати якісно нові моделі глобальної конкуренції, ефективно володіння якими потребу повного використання творчих можливостей людей та ретельного врахування регіональної специфіки. Елементи різних підходів до організації та регіональної політики все більше поєднуються, переплітаються, хоча, природно, цей процес не зовсім безболісний. Можна сказати, напевно, і більше: глобалізація економіки і всього суспільного життя, очевидно, вносить до порядку денного формування глобальної моделі будь-якої організаційної структури (наприклад, корпорації), що відповідає економічним, політичним, соціальним і навіть загальногуманістичним потребам постсучасного світу, що, зрозуміло, не означає заперечення суттєвих національних особливостей, характеру галузі, розмірів фірми тощо. Але ці тенденції переплітаються з численними проявами процесу децентралізації. Крім того, ефективним є, насамперед, отримання прогресивних ідей, принципів, а аж ніяк не спроби автоматично запозичити конкретні елементи суспільної організації. Географічний простір-час є складною ієрархічною системою, що визначає також ієрархію територій та складається з соціальних систем різних організаційних рівнів, що призводить до апліквативності територіального устрою. Звісно, зміцнення регіонів – не показник слабкості країни; це, навпаки, умова її гармонійного і сталого зміцнення. Причому, в процесі модернізації може відбутися не тільки зміна форм традиційних явищ, але й наростання регіональних відмінностей. Таким чином, актуалізується розробка саме регіонального аспекту глобальної стратегії розвитку кожної країни і з'ясування шляхів оптимізації зустрічі нових історичних вимог стратегічного характеру, властивих третьому тисячоліттю.

Аналіз багатьох подій підтверджує: додатковий тягар проблем часто виникає з прагнення зламу природного циклу, насильницького культуртрегерства. Пригадаємо: „природа – не храм, а майстерня...”, „коли ворог не здається...”, „не чекати милості від природи...”. Цивілізація виросла на ідеях жорсткої утопічної соціальної інженерії, закладених Платоном і Ж.-Ж. Руссо, К. Марксом і Ф. Вольтером; передбачалося, що всі корисні інститути ніби є результатом цілеспрямованого і усвідомленого конструювання. Для суспільства індустріального це інколи було виправдано

і нормативно. Інша справа – час глобальної трансформації, проростання блоків постсучасності, фіксації господарських систем до-, пост- і власне індустріальних в одному часовому просторі. На передній план виходять процеси, що ззовні жорстко не визначаються принципово. Ними не можна управляти взагалі. Або регулювання ними обмежене. Безглуздо намагатися протистояти логіці історії. Життя все одно буде плинути у властивому йому напрямі. Треба не заважати йому, а усувати перепони на його шляху, готувати вигідні річища подій. Іншими словами, стимулювання бажаних трансформацій при роботі на рівні макрорегіонів цивілізаційних світів стає загальним, а часто і єдино можливим та найбільш ефективним.

Відтак безумовно перспективніше нині перейматися не спробами директивного управління (вимога діяти лише так, як визначено), а стимулюванням бажаної поведінки та бажаних процесів. Так, за Ф. А. фон Хайеком, Л. фон Мізесом і К. Поппером, справа в розпорошеності знання та досвіду між людьми, котрі принципово неможна централізувати (на відміну від влади) [10, с. 93, 104]. І ніхто не зможе володіти всією повнотою знання, оскільки неможливо поглянути на світ з позиції всіх інших індивідів, увібрати всі відтінки розуміння ними оточення. Історичний досвід населення регіону, унікальна культура та власна соціальна пам'ять народу диктують конкретну поведінку. Відтак знання втілюється не стільки у фактах, скільки у звичках і традиціях, навичках та інтуїції, передаючись при взаємодії людей. Тому хибною є уявлення щодо ніби всезагальної могутності управління і планування [11].

Такі роздуми дозволили Ф. А. фон Хайеку скласти „літанию помилок”, до якої він включає: 1) ідею, що нерозумно дотримуватися того, що не піддається науковому обґрунтуванню або не підтверджується спостереженням (Ж. Моно, М. Борн); 2) ідею, що нерозумно дотримуватися того, що незбагненне; 3) пов'язану з попередніми ідею, що нерозумно дотримуватися певної лінії поведінки, якщо її мета цілком не визначена заздалегідь (А. Ейнштейн, Б. Рассел, Дж. Кейнс); 4) тісно пов'язану з попередніми ідею, що нерозумно робити щось, якщо всі висновки з цього не відомі заздалегідь і якщо, до того ж, наслідки, що спостерігаються та усвідомлюються, не є безумовно вигідними (утілітаристи) [12, с. 109]. Отже нині стає все помітніше, що з багатьох причин контролювати всі, або „майже всі”, відносини неможливо, з кожної нової контрольною інстанцією створюється безліч нових соціальних відносин, які, у свою чергу, потребують контролю. Отже, вся сукупність інструментарію соціальної технології не спроможна змінити соціум як ціле [9, с. 78], хоча може полегшити спроби виявити, чи здатна певна економічна чи політична дія дати бажаний результат [9, с. 69].

Багаторівневе ієрархічне управління, адекватне сучасній трансформації суспільства, базується на принципі перетворених форм як методі вільної взаємодії якісно різнорідних структур шляхом запровадження міжсистемного еталону обміну. Соціальне управління при цьому інтегрує

інновації і традиції, світську, духовну культуру, інструментальні і світоглядні цінності, поступальний і циклічний розвиток, персоналізм і колективізм, демократію і автократію, активну і пасивну поведінку, вітчизняний і світовий досвід, відкладений і поточний попит. Апарат оновленого підходу багато в чому підготовлений. У теорії відкритих систем і станів рухомої рівноваги Л. фон Берталанфі система – комплекс елементів, що взаємодіють, а первинний елемент інформації – не окремий факт, а їх сукупні структури.

Соціогосподарська система за рахунок гнучкості в малому, рухливості поверхневих шарів зберігає фундаментальні, абсолютні цінності етносу. Зв'язки хоч і трансформуються під впливом навколишнього середовища, але в межах, що задаються необхідністю збереження і розвитку організації. Поведінка систем при аналогічних вхідних сигналах може бути зовсім різною. Кібернетика другого порядку акцентує увагу на автономії складних ієрархічних систем і готує до цілісного сприйняття їх, не допускаючи аналітичної дезінтеграції (наприклад, для спрощеного управління). Відтак для збереження адекватності управління новим умовам слід здійснювати перехід від практики команд та інструкцій до самокоординації на базі тенденцій, що лише частково регламентують діяльність. При взаємодії в структурі соціуму тисяч індивідів відбувається спонтанна самоорганізація і самозбереження порядків і традицій, усвідомити які у всій повноті неможливо, і надзавдання яких – відтворення системи. Соціогосподарська цілісність макрорегіонів цивілізаційних світів тому й виживає, що ми не намагаємося і не можемо контролювати її повністю і централізовано. Забезпечення вкоріненості змін в суспільстві досягається наданням прогресивних форм традиціям та підтримкою процесів самоуправління [13].

Втім, координація відповідної регіональної політики потрібна, перш за все, в економічному управлінні, у правовому полі, в морально-психологічному контексті. Тільки технологічних нововведень при застарілих соціальних відносинах недостатньо; це може породити додаткову невизначеність, хаос, ірраціоналізм, спонтанність, особливо на межі зіткнення постмодерної, модерної і традиційної культур. Зокрема, ефективною технологією управління м'яко інтегрованими структурами у постсучасному світі є формування та розвиток кластерів, в тому числі й територіальних [14 – 16].

У напрямках формування постсучасності становлення організованості рівнозначне нарощуванню сукупної інформації, її застосуванню з метою розвитку і використання сутнісних сил людей. При максимальній ентропії (невпорядкованості) всі варіанти вибору рівноймовірні. Самоорганізація процесів проявляється в перевазі одних дій і поведінкових особливостей над іншими. У цьому сенсі структура – це стійка форма соціальних зв'язків.

Кожна людина в процесі праці виступає частиною спільноти, стійкі зв'язки, що відтворюються, зумовлюють індивідуальний вибір і поведінку, диктують сенси і мотиви. Соціальна і економічна дійсність, її тенденції не

можуть бути адекватно сприйняті без фіксації структур та їх взаємодії. Категорія соціальної мережі якраз і орієнтує на вивчення не тільки (і не стільки) окремих комунікацій, скільки їх мереж на підприємстві. Різні форми відносин задають мережі, що відрізняються, навіть при ідентичному наборі трудових функцій і завдань. Мережі відображають і зв'язки, що існують, і ті, що не використовуються, і повноцінні й інвалідні комунікації.

Мікро-, мезо- та макрорегіональні процеси, зрозуміло, не є жорстко відокремленими одне від іншого. Вони переплітаються і взаєморезонують, особливо – на межах відносин між громадами окремих регіонів, які утворюють структуровану мережу.

Відтак глобалізація неминує породжує і посилює регіоналізацію, яка закріплює специфічну систему соціальних символів і міфів, певних „культурних координат” кожної людини як людини соціальної. Відповідно, нові контури міжнародних відносин пов'язані, в першу чергу, з тим, що світ вже буде неспроможний чітко розділити на загальнонаціональні демократії і автократії. Історично обумовлені моделі їх синтезу „знімають”, включаючи тезу і антитезу, створюючи не тільки самостійну стадію розгортання явища, але й основу для зміни рівня віддзеркалення дійсності. Водночас якість вирішення суперечностей часто залежить від потенціалу протистояння моделей національної держави і федеративної республіки, що було докладно проаналізовано Дж. Куртом [17], та активізації регіональної політики держави. В той же час, трансформується світ, в якому взаємодіють різноякісні складові, які в питаннях інтересів і цінностей віддаляються одне від одного завдяки механізмам конкуренції для забезпечення національної безпеки, стабільності, оптимального використання ресурсної бази і здійснення свого варіанту розвитку.

Отже ефективним при запозиченні є вивчення та аналіз логіки появи, ідеї певної інституції чи механізму, а не спроби автоматичного перенесення вдало в конкретному середовищі схеми (в тому числі й територіального устрою). І питання не в тому, як „ліквідувати відставання” в чомусь, а в тому, як „зберегти і розвинути переваги, що існують”, сконцентрувати ресурси і здійснити маневр ними, підтримати „точки зростання”. До того ж, маршрути і форми забезпечення успіху проекту розвитку регіону та країни можуть бути вельми різноманітними і досить самотніми; нині бути успішним глобальним конкурентом означає знайти для себе адекватну своїм конкретним особливостям технологічну нішу. А це можливо і для невеликих структур, і для „аутсайдерів” (зміст цього терміна теж значно змінюється; зовсім різні шляхи можуть вести до необхідного результату).

Україна може створити регіональні точки прориву – локомотиви подальшого розвитку. Може орієнтуватися на положення „твердого трієчника” в господарському просторі Модерну. Може спробувати культивувати риси аутсайдера-аграрія. За кожним з цих варіантів стоїть

впливове політичне й економічне лобі, як правило, регіональне, але таке, що претендує на загальнодержавну роль.

Література:

1. Большая советская энциклопедия. – М.: Изд-во полит. лит-ры, 1986. – С. 1111.
2. **Шилов В. В.** Три подхода к понятию „region” / В. В. Шилов // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. – №4. – С. 50 – 51.
3. **Чужиков В. І.** Глобальна регіоналістика: історія та сучасна методологія / В. І. Чужиков. – К.: КНЕУ, 2008. – 272 с.
4. **Плахов В. Д.** Социальные нормы: Филос. основания общей теории / В. Д. Плахов. – М.: Мысль, 1985. – 254 с.
5. **Шедяков В. Е.** Региональное управление: выбор стратегии и механизмов / В. Е. Шедяков // Регион: проблемы и перспективы. – 1997. – №1. – С. 19 – 23.
6. **Шедяков В. Е.** Институциональные основания регионального регулирования экономики / В. Е. Шедяков // Проблеми формування й розвитку регіональних механізмів господарювання: Тези наук. конф. – Харків, 1994. – С. 159 – 160.
7. **Шедяков В. Е.** Социальные технологии в развитии региона / В. Е. Шедяков // Регіональне самоврядування: проблеми реалізації владних відносин: Тези наук. конф. – Харків, 1994. – С. 120 – 121.
8. **Глухов А. М., Душин І. Л., Шедяков В. Е.** Развитие Харькова к 2000 году и в начале XXI века. Доклад-92. / А. М. Глухов, И. Л. Душин, В. Е. Шедяков. – Харків: Стилос, 1992. – 45 с. – Рец.: Ділова Україна, 1993. – №10 (62). – С. 5.
9. **Шедяков В. Е.** Социология трансформирующегося общества. Навстречу новому году, веку, социокультурной парадигме / В. Е. Шедяков // Бизнес Информ. – 1996. – №1. – С. 4 – 9; №2. – С. 4 – 9.
10. **Поппер К.** Ницета историцизма / К. Поппер. – М.: Прогресс, 1993. – 187 с.
11. **Мизес Л. фон.** Иллюзии всемирного планирования // www.polit.ru/research/2006/11/07/planning.html
12. **Хайек Ф. А.** Пагубная самонадеянность / Ф. А. Хайек. – М.: Новости, 1992. – 304 с.
13. **Бевзенко Л. Д.** Соціальна самоорганізація. Синергетична парадигма: можливості соціальних інтерпретацій. Автореф. дис. ... докт. соціол. наук / Л. Д. Бевзенко. – К., 2005. – 36 с.
14. **Klink A., Langen P.** Cycles in industrial clusters: The case of the Shipbuilding industry in the Northern Netherlands / A. Klink, P. Langen // Tijdschrift voor Econo-mische en Sociale Geografie. – 2001. – №4(92). – P. 449 – 463.

15. **Porter M.** The Adam Smith Address: Location, Clusters and the „New” Microeconomics of Competition / M. Porter // Business Economics. – 1998. – №33 (1). – P. 7 – 13.

16. **Гаранина Я. А.** Кластерный подход как метод реализации инновационной политики региона / Я. А. Гаранина // Регионы России: экономика, культура, история: Материалы Международной научно-практической конф. – Под ред. Шилова В. В., Черномаза П. А., Шедякова В. Е. и др. – Березники, 2009. – С. 52 – 55.

17. **Kurth J.** Toward the postmodern world / J. Kurth // DIALOGUE. – 1993. – №2. – P. 9 – 13.